

TANULMÁNY

Széljegyzetek egy időszerűtlenül időszerű könyvhöz

AGÁRDI PÉTER: KORTÁRSUNK, MÓNUS ILLÉS
METSZET AZ 1930-AS ÉVEK MAGYAR SZELLEMI ÉLETÉBŐL

Régóta foglalkoztat Mónus Illés alakja s valódi szerepe, súlya a 30-as évek magyarországi progressziójának szellemi áramlataiban. Vagy ha úgy tetszik: a szociáldemokrata párt e meghatározó személyiségének felismerései és – főként – lehetőségei a magyar progresszió korszerű válaszainak a megfogalmazására a harmadik lehetséges, de végül is elvetélt reformkorszak kihívásai közepette. Tágasabban szemlélve: fontos kérdés, hogy melyek voltak a magyarországi progresszió három legfontosabb ideológiai-politikai áramlatának (nevezetesen a népi mozgalomnak, a polgári radikális/liberális és a szociáldemokrata szellemiségnek) ama közös pontjai, érintkezési felületei, de legalábbis egymással párhuzamos vonulatai, amelyek mentén tapogatózva el kell(ene) jutnia végre a magyar értelmiség többségének ahhoz a felismeréshez, ahhoz a belátáshoz, hogy a progresszió *egyetemes* jelenség, egy és oszthatatlan, legfőképpen a megfogalmazások, az „akcentusok”, a hangsúlyok vagy a sorrendi kérdések lehetnek ugyanazon időben – persze különböző nézőpontból szemlélve – különbözőek. S az ideológiailag, *politikailag* tagolt értelmiség egyes csoportjai, rétegei, pártjai aligha sajátíthatják ki a progresszió igazságainak a teljességét; viszonylag normális körülmények között – a dolog egyszerű logikájából következően – legfeljebb a különböző látószögű megközelítésekkel fakadó különbözőségek és a részigazságok lehetnének a dominánsak.

E közhelynek is minősíthető fejtegetés igazságát azonban főként az ellenpéldák és sajnos csak a kevésbé szembetűnő *példák* sokasága hitelesíti, akár a 30-as évek szellemi-politikai valóságáról, akár napjaink hazai történéseinek viharos menetéről gondolkodunk. Ám az sem igen kétséges, hogy – távlatosan szemlélve és az éppen aktuális politikai-hatalmi-ideológiai harc *motivumait* kikapcsolva – a magyarországi szellemi élet igazán jelentős alakjai *leglényegüket tekintve* korántsem különböznek egymástól oly mértékben, miként azt a „skatulyázó” és méricskélő utókor (természetesen agyonideologizált) kánonjainak a megteremtői (éppen hatalmi-politikai szempontoktól indítva) beállították. Magától értetődik persze, hogy e beállításnak nagyon is megvoltak a történelminek (ezáltal tehát mintegy *hitelessé* legitimálnak minősíthető) okai; nevezetesen azok a *tényleges* ellentétek és *tényleges* konfliktusok, amelyek a harmincas évek szellemi áramlataiban világosan láthatók és nyomon követhetők. Ebből a tényből viszont egyáltalán nem következik az, hogy – régimódi, „osztályharcos” beidegződéssel – e *tényleges* ellentétek dominanciáját hangsúlyozzuk és tartjuk természetesnek – szemben a rokon vonások, netán az azonosságok (vagy legalábbis az *analógiák*) kutatásával és meggyőző bemutatásával.

A Németh László recepció kutatásai során óhatatlanul is szembetalálja magát a szemlélődő mindezen problémahalmazzal, miként különösen – egészen konkrétan im-

már – ennek egyik leágazó (de korántsem mellékes) vonulatával: a népi mozgalom – szűkebben: Németh László – és a szociáldemokrácia – szűkebben: a *Népszava* és a *Szocializmus* – viszonyával a 30-as évek folyamán (elsősorban persze az évtized közepén és második felében). Megdöbbenő élmény az a fölfedezés, hogy a többnyire csak a „vagy-vagy”-okat ismerő, lényegében kirekesztő szemléletet képviselő egykori hivatalos ideológiai-politikai kívánalmakkal és receptekkel szemben a kézzelfogható történelmi valóság más: gazdagabb, színesebb, sőt ténybelileg is eltérő. S a *szövegek*, az autentikus első közlések, az *eredeti* dokumentumok arra is figyelmeztetnek, hogy nem lehet megspórolni az *egyéni* tapasztalatot: legjobban, ha a források föltárását és – lehetőleg – hiteles interpretálását maga végzi az ember. (Persze – ha csak egy mód van rá –: „Sine ira et studio.”)

S hogy mi köze van mindeme – látszólag szubjektív – eszmefuttatásoknak Agárdi Péter Mónus Illésről írt könyvéhez? Alighanem nagyon is sok. Ezeknek elsorolása helyett itt csak egy dolgot említek: annak a megerősítő-ráismerő effektusnak a többszöri jelentkezését és jelenlétét, amely Agárdi könyve olvasásának egyik kísérő momentuma volt. Nevezetesen: hogyan juthat el különböző irányokból induló két kutató ugyanazon (vagy erősen rokon) fölismerésekhez, vagy – hogy szerényebben fogalmazzak: megállapításokhoz. Mégpedig azzal a külön-külön „teher-tétellel”, hogy az egyiket (inkább) a baloldali-szocialista ideológiához, a másikat (inkább) a népi mozgalom eszmeköréhez közelebb állónak lehetne minősíteni. Ezek a találkozási pontok persze nem valaminő kutatói bravúrok következményei, sokkal inkább annak a gondolati föltevésnek az igazolásai, amely szerint – főntebb már utaltunk rá – a progresszió valójában egyetemes és oszthatatlan, és ha nem működik a háttérben a prekonceptcionális „elvárás”-rendszer, illetőleg magában a kutatóban az ilyen-olyan indítékú és előjelű öncenzúra; akkor nagyon is természetes a történelmi jelenségek lényegének a rokon tartalmú fölismerése és „megvallása.”

Az esetleges személyes-kutatói érdeklődésen túl azonban van még valami, ami még inkább kíváncsivá teszi az olvasót Agárdi Péter Mónusról szóló könyvének „vonalvezetésére”. Természetesen a sorsfordító korforduló: a 90-es évek legelejének politikai (és közvéleményt formáló) aurája. Agárdi „*furcsa, keserű elégtétellel*” állapítja meg, hogy: „ha három-öt évvel ezelőtt még a »szélllel«, a közhangulattal szemben kellett, lehetett csak vállalkozni Mónus Illés munkásságának és általában a szociáldemokrácia történetének tudományos feltárására és szakmai hitelű »népszerűsítésére«, ma már ismét hasonló a helyzet, csak más előjelekkel. »Igaza van Agárdinak, ma (1993 elején) szocialista értékekről, baloldali hagyományokról, munkásmozgalmi (lett légyen az akár szociáldemokrata) kérdésekről, szocialista perspektíváról, szocialista utópizmusról komolyan értekezni végtelenül időszerűtlen. Legalábbis politikai és hétköznapi szinten és értelemben. Mindazonáltal a Mónus Illés által megtestesített *értelmiségi magatartásnak* mint lehetséges történelmi előzménynek, mentalitásnak a megismertetése nagyon is *időszerű tudományos feladat*.”

A szociáldemokrácia, a magyar szociáldemokrata ideológia és politika (viszonylagosan) tárgyilagos megítéléséről (hasonlóképpen, mint a népi mozgalom vagy a polgári radikális és liberális eszméáramlatok esetében) a hosszú évtizedek kommunista ideológiájának monopol uralma következtében szó sem lehetett. Csak a 80-as évek hoztak e tekintetben némi (majd egyre lényegesebb) változásokat mindhárom említett progresszív eszméáramlat tárgyilagossabb megítélésében. A torzítások persze nemcsak a hagyományos kommunista beidegződések termékeiként kerültek az értelmiségi közvéle-

mény elé, hanem a tovább élő polgári, illetve népi ideológia egyes csoportjai vagy képviselői is nem egyszer igyekeztek kisebbiteni a szociáldemokrata eszmeiséget, illetve a szociáldemokrata értelmiségnek a két világháború közötti szerepét; miközben egymás ellen sem szűntek meg a hol lappangó, hol pedig nyíltan is a felszínre kerülő támadások és vádaskodások. Tovább élt tehát a népi-urbánus ellentétnek nevezett szellemi – majd egyre inkább nyíltan politikai-hatalmi színezetet öltő – párviadal is.

De most maradjunk a szociáldemokrata irányzatnak és politikai gyakorlatnak, illetőleg személy szerint Mónus Illés differenciált(abb), reális(abb), valóságközelebbi(bb) megítélésének kézzelfogható tényeinél. Az 1980-ban megjelent SZDP-történet (Pintér István munkája) kétségkívül bátorítást jelentett a szűkebb szakma számára, hiszen éppen a legkritikusabb időszakot (1933–1944) dolgozta fel, többnyire a pozitív folyamatokra és jelenségekre helyezve a hangsúlyt. Fontos, a *Szocializmus* cikkeiből összeállított antológia jelent meg 1984-ben, benne Jemnitz János és Schlett István bevezető tanulmánya, amely már óvatoskodó méricskélés nélkül tartja igen jelentős fórumnak az SZDP elméleti folyóiratát, s különösképpen Mónus Illés tevékenységét. A *Századvég* című antológia-folyóirat 1987-ben összeállítást szentelt a szociáldemokrata ideológia kérdéseinek és Mónus Illés munkásságának. (A bevezető-értékelő tanulmány szerzői: Gyurgyák János és Tókéczki László.) Az 1988-as születési centenárium hozta – legalábbis a szűkebb szakmán belül – az áttörést, mindenekelőtt azzal, hogy először (!) jelent meg válogatott cikkgyűjtemény Mónus írásaiból (az alapos és értő bevezető tanulmányt Szabó Ágnes és Pintér István írta); s azzal, hogy a centenáriumi tudományos tanácskozáson számos fontos tanulmány méltatta, elemezte életművét. A felfokozott érdeklődés nem szűnt meg a Mónus-centenárium után sem: a szociáldemokrácia történetét s mai aktualitásait taglaló írások egész sora jelenik meg a magyar folyóiratokban a 80-as évek végén s a 90-es évek elején is. Elég, ha csak a *Társadalmi Szemle* 1989/5-ös, a *Századvég* 1990/1-es, a *Múltunk* 1990/3-as és 4-es, valamint a *Valóság* 1991/4-es számaira utalunk (ez utóbbiakban jelentek meg részletek Agárdi Péter szövege forgó könyvének talán legizgalmasabb témaköreiből, a Mónus nemzettudata, illetőleg a zsidókérdésben elfoglalt álláspontja fő kérdéseit taglaló-elemző kutatásainak eredményeiből).

Agárdi Péter Mónus-könyve nem szabályos életrajz és életmű-monográfia, hanem inkább tanulmányfüzér ennek az életműnek néhány kardinális kérdéséről, problémájáról: a kötet nyolc fejezete nyolc kiemelt témát exponál és fejt ki. Ténybelileg is, időrend szerint is és „dramaturgiailag” is jól átgondolt a kötet szerkezete: Mónus Illés műveltségének, irodalmi vonzalmainak s mint művelődéspolitikusnak a bemutatásától meredek ív vezet a népi írókkal való szövetség és vita, a zsidókérdés, valamint a szociáldemokráciának a 30-as évek végén és a 40-es évek elején a nemzeti sorskérdésekben elfoglalt álláspontjának bemutatásáig.

Mónus Illés egy ukrain kisvárosban született, zsidó családban, de már egyéves korában Magyarországra került. Szüleiéről, családjáról a kutatók sem tudnak többet, mint azt, hogy a kisgyerek Brandstein Illést egy Mónus nevű rákoscsabai cipész fogadta örökbe. Honosítási kérelmében évekkel később – önmaga számára is megerősítő gesztussal – Mónus ekképpen ír nemzeti hovatartozásáról: „egyéves korom óta állandóan a jelenlegi Magyarország területéhez tartozó községekben laktam, illetve lakom, és megállapítható, hogy tanulmányaimat is magyar iskolában végeztem, a magyar kultúrán nevelkedtem, kizárólag csak ennek kincseit szívtam magamba, és mint szakképzett munkás is a magyar ipar emelőin nevelkedtem. [...]”. Fontos és töprengésre is készítő

hitvallás ez a néhány soros „nyilatkozat”, mivelhogy sorsválasztásról, kultúraválasztásról, nemzetválasztásról szól, egyszersmind arról a kényszerről is, amely őt e vallomás megtételére készítette. A „műfaj” – honosítási kérelem – természetesen valami efféle kívánt meg, ám tagadhatatlanul ott vibrál e sorokban az a *belső* sugallat szülte *bizonyítási kényszer* is, amely a Monarchiába menekült szegény zsidó család autodidakta gyerekeknek önmegerősítő gesztusa is a nemzethez tartozás kifejezésére.

Persze, sohasem (csak) egy-egy nyilatkozat a perdöntő efféle kérdésekben, hanem az *életmű* maga; s éppen ezért (is) izgalmas Agárdi Péter áttekintése: nagyon is konkrét bizonyítékhalmazt állít rendbe e sorsválasztás hitelességének és szellemi termékenységének igazolására, alátámasztására.

Mónusnak a magyar kultúrához (szűkebben: irodalomhoz) fűződő kapcsolatait legalább két megközelítésben lehet és érdemes vizsgálni. Egyfelől mint magánember és mint a szociáldemokrata párt „esze”, talán legjelentősebb propagandamunkása, a kultúra és a művelődés rendkívüli szívóssággal rendelkező agitátora és terjesztője; másfelől pedig mint lapszerkesztő (a 30-as évek közepén a *Szocializmus*, majd egy ideig a *Népszava* főszerkesztője is), aki teret ad a magyar szellemi élet számos kiválóságának. Magánemberi – és persze mint a szociáldemokrata párt kulturális-művelődési politikáját is döntő módon befolyásolni tudó vezető pártember – vonzalmi mindenekelőtt az Ady-tradícióhoz és József Attila munkásságához, valamint a népi szociográfiák valóságföltáró világához kötik leginkább. Vagyis: az ostromozva bíráló, plebejus ihletésű, a magyar sorskérdésekre határozottan baloldali módon reagáló progresszió szelleme szerint gondolkodik; s mint lapszerkesztő is e szerint cselekszik. (A polgári kultúra és irodalom kevésbé vonzza, habár a polgárságot – annak középrétegbeli részét – fontos szövetségesnek tartja a fasizmussal szembeni küzdelemben.) Agárdi Péter kiemeli annak fontosságát, hogy Mónus Illés Ady-értelmezése (és irodalomfelfogása általában is) szakít azzal a megelőző és korabeli, a szociáldemokrata párton belül is meglévő vulgáris fölfogással, amely a műveket és az alkotókat átpolitizálni igyekezett, s a mozgalmi munka hasznossági szempontjai szerint ítélte meg őket.

S mint szerkesztő, Mónus új arculatot adott mindkét rábízott lapnak. Hozzá kell tenni mindehhez, hogy az a néhány év (1934 és 1938 között), amely voltaképpen Mónus pályafutásának a zenitjét jelenti, a magyar progresszió hatalmas felfutásával esik egybe. A magyar kultúra eleddig utolsó aranykora ez a néhány esztendő („Horthy-korszak” helyett e tekintetben bizvást nevezhetnénk szellemi aranykorszaknak is), és Mónus egyik nagy érdeme éppen az, hogy fölismerte ezt a felfutást, és helyet, teret adott számos értékes törekvésnek, melyeknek képviselői *hajlandóak* voltak a szociáldemokrata fórumokon szerepelni. Ezt a tényt nagyon egyszerű ellenőrizni: csak át kell lapozni a *Népszava* és a *Szocializmus* szóban forgó évfolyamait, hogy lássuk: 1934 elejétől a *Szocializmus* s nem sokkal később a *Népszava* is minőségi javuláson ment keresztül, jórészt Mónus erőfeszítései nyomán. Természetesen nem arról van szó – miként már jeleztük –, hogy a magyar kultúra színe-javának valamennyi képviselője felsorakozott volna e két szerkesztőség köré – hiszen viszonylag kevés népi író és kis számú igazán jelentős polgári intellektuel vállalt itt szerepet, adott írást e lapoknak –, hanem arról, hogy a szociáldemokrata álláspont (már jóval a népfrempolitika aktuálisává válása előtt) igyekezett *nyitott és toleráns* lenni az esetleg más gyökerű, de progresszív szellemi áramlatok értékes megnyilvánulásaival szemben. (Más kérdés, hogy a *tényleges* népfrempolgondolat történelmi kihívásaira reagálva a szociáldemokrata álláspont egyáltalán nem volt ellentmondásmentes.)

Az is tény, hogy a korszak legnagyobb költője, József Attila éppen e körben érezhette magát leginkább otthon.

„Mónus Illés József Attilában [...] felismerte [...] a kor, a nemzet s egyúttal az akart, a vágyott demokratikus szocializmus humánus értékrendjének európai formátumú, nagy lírikusát” – írja Agárdi Péter, s három síkon vizsgálja ezt a kapcsolatot: kritikátörténeti metszetben, az életrajzi-politikai kapcsolatok szerint és eszmetörténeti-ideológiai síkon. Mindhárom megközelítésben számos új vagy kevésbé ismert adalékot, színes epizódot sorakoztat fel e kapcsolat érzékletes jellemzése során.

Maga az alaphelyzet többé-kevésbé ismert. József Attila 1930 őszétől 1933 tavaszáig a hazai kommunista mozgalom aktivistája (sőt a KMP tagja), de a szűkkeblű, szektás, rideg, kirekesztő kommunista irányvonal és az őt érő durva támadások következtében *visszatér* a szociáldemokrata platformra és magához a szociáldemokrata párt-hoz is. (1925-től ugyanis egyszer már tagja volt az MSZDP-nek.) 1934-től – tehát a szociáldemokrata vezetés szellemi nyitásától a progresszív értelmiség szerepvállalásának tágasabb, megengedőbb megítélésétől kezdődően – József Attila megnyeréséért sokat tesz Mónus. Jóllehet, ismeri kommunista múltját és ez irányú rokonszenveit, nemcsak írásainak közlésével támogatja, de jó állást is kínál neki a *Szocializmus* szerkesztőségében (amit azonban a költő nem fogad el); és tartja a hátát a pártvezetésen belüli, József Attilát bíráló vagy bizalmatlanul figyelő szocdem-vezetők előtt. Annak ellenére is, hogy József Attilának egyáltalán nem volt kritikamentes az álláspontja a szociáldemokrata gyakorlattal és a szociáldemokrata sajtó szellemiségével kapcsolatban.

A számos, köznapián „egyszerű” (politikainak minősíthető) kérdés egymáshoz közeli megítélése (ilyenek voltak például az antifasiszta, az antibolsevista, de a népieket is kritikával figyelő nézeteik) mellett, illetőleg azokon túl Mónus és József Attila szellemi közelségét a legfőbb stratégiai, ill. „ontológiai” kérdések rokon megítélései jellemzik a legmarkánsabban. Miként Agárdi Péter fogalmaz: „A *humanizáló Marx-értelmezés*, a távlatokban, történelmi léptékben, demokráciában és személyiségben egyszerre gondolkodó világgép, az »ontologizáló« marxizmus kötötte össze elsősorban Mónust és József Attilát [...]”. József Attila egyetemes értékű és érvényű költészete, valamint Mónus Illés ideológiai-stratégiai meggyőződése tehát a legtágasabb síkon: filozófiai, világgépbeli találkozási pontjaiban rokon. „A szocialista gondolat, a marxi tradíció humanista, demokratikus irányú és személyiségközpontú megújítását vonultatták fel a gyakorlati népfrontosság, a militáns antifasiszmus és a nemzeti függetlenségi elkötelezettség mellé.”

Agárdi Péter vizsgálódásainak és következtetéseinek jellemzője az is, hogy a magyar szellemi progresszió értékeit nem sajátítja ki a munkásmozgalmi baloldal számára, hanem keresi azokat a szálakat, amelyek ennek a progresszióknak az *egészét* – ha az adott korban talán kevésbé láthatóan is – összekötötték. Így például többször is utal azokra a rokon szellemi törekvésekre, amelyek a József Attila-i, Mónus Illés-i európaiságot és magyarságot, illetőleg az emberi tudatnak, a kultúrának, a minőségnek ebben való szerepét a Németh László-i hasonló vonatkozású alapkérdésekkel rokonítják. Mégis, ennek ellenére is, úgy érzem, hogy Agárdi némiképpen elfogult a *mindennapi* cselekvésben manifesztálódó baloldali értékek javára; így interpretálván például a fenti rokon törekvéseket: „Németh László – bár szándéka, keresése ekkor lényegében progresszív, a baloldaliakéval sok ponton közös irányba mutat – mégiscsak a demokratikus társadalmi-politikai küzdelmek, az antifasiszta harc, a »nyers« valóság helyett és fölött, egy sok pontján történetietlen, illuzórikus, romantikus nemzetkarakterológia és kultúránt-

ropológia jegyében építi föl mégoly rokonszenves műveltség-, társadalom- és minőség-ideálját." Mintha két nézőpont keveredne ebben az okfejtésben: a stratégiai jelentőségű, a jövőbe mutató *ideál tartalmának az értékelése*, illetőleg a mindennapi publicisztikának, a „nyers” valósággal szembeni cselekvő küzdelemnek az önmagában való értéke. Nem bizonyos az sem, hogy e két típusú érték összemérése szükséges-e egyáltalán: termékeny szempont-e. Az sem bizonyos továbbá, hogy a korabeli konkrét társadalmi harcokban egyfajta távlatosság eszmerendszere szerint részt vevő értelmiségi értékrendszere eleve magasabbrendű azénál, aki nemigen politizál, csak „utópiákat” sző. A távlatosság realizása ugyanis mindig csak később, csak utólag igazolódik (vagy cáfolatik): s ha figyelembe vesszük, hogy a Mónus-féle eszmekör (de lényegében a József Attila-i is) sarkponti kérdése egy viszonylag szűk körű csoporthoz, egy konkrét osztályhoz, annak jövőbeli *kivételezett szerepéhez* kötötte ennek a távlatosságnak az emberi minőségét; máris elbizonytalanodunk abban, hogy a marxi szocialista eszmekör mégoly „humanizált” változatában is jelenthette-e (vagy jelenti-e) a Németh László-i eszmekör *ide* kapcsolódó szegmentumának a meghaladását, annál értékesebb, gazdagabb és főleg: realisabb társadalmi és emberi perspektíváját. Egyáltalán nem biztos, hogy valamiféle osztályozási rendszer keretében *újra* be kellene sorolnunk a magyar progresszió egyes vonulatait egymás *után* következő értékfókókba. Sokkal valóságosabb gyakorlatnak tűnik, ha egymás *mellett*, egymás *analógiáiként*, változataiként, színes variációiként szemléljük és írjuk le ezeket a jelenségeket.

Miként persze szóban forgó könyvének legfontosabb részeiben Agárdi Péter is az *analógiákat* (és a nyilvánvaló eltéréseket) keresi a Mónus-féle szocialista, szociáldemokrata mozgalom és a népi írók, a népi mozgalom eszmeáramlata(i) között a magyar sorskérdések megítélésében. A könyv egyik fejezetcíme is erre utal: „Szövetség és vita a népi írókkal”. Mónus irodalmi orientációjának Ady és József Attila mellett a népi írók szociográfiái jelentették a harmadik fő irányt. Határozottan – és számos alkalommal – vallja, hogy a jövő a paraszti kisbirtokra alapozódó különböző típusú *szövetkezeteké*. A radikális földreform és a demokratizálódás, az egyéni szabadságjogok garanciája *nem* állítható szembe egymással. Ám – vallja Mónus – a földkérdést nem lehet a *teljes*, a gyökeres átalakulás legelső problémájaként kezelni. (E ponton nyilvánvalóan eltér a népiek többségének a felfogásától.) *A magyarság útja* című – egyik legjelentősebb – politikai esszéjében Mónus Illés valóban a magyar sorskérdéseket veszi számba, mégpedig a magyar szellemi élet néhány jeles képviselője – Szekfű Gyula, Németh László, Makkai László, Matolcsy Mátyás – hasonló témájú munkáit véve kiindulási pontul; hol egyetértve velük, hol vitatkozva az alapkérdések fölvetéséről és a megoldási javaslatokról; mindazonáltal *együttgondolkodva* velük.

Mónus toleránsan – jöllehet bírálólag – fogadja a Gömbös miniszterelnök és a népi írók egy csoportja találkozájának tényét 1935 tavaszán. Agárdi Péter jóval árnyaltabban mutatja be és értékeli ezt az ominózus megbeszélést és annak sajtóvisszhangját, mint a korábbi földolgozások többsége, mégis: egy fontos tényről nem esik szó könyvében. Azt írja, hogy Mónus „eleve nem bízott a reformszólamokban, végig éles kritikával kísérte a totális diktatúra bevezetését [...]”. Ezzel szemben tény az, hogy mint a párt főtítkára, *ő maga is találkozott és tárgyalt Gömbössel*, 1934 folyamán kétszer, s még 1935 elején is. (Vö. Szabó Ágnes és Pintér István bevezető tanulmányának vonatkozó részével a Mónus Illés válogatott írásai 48. lapján.) Márpedig ez azt jelenti, hogy bármennyire is fenntartásokkal, bármennyire is „pártérdekből”, de mégiscsak kísérletet tett arra, hogy a kormánytól engedményeket csikarjon ki, főként, hogy az álta-

lános és titkos választójogot alku és engedmények árán is kiharcolja. Megítélésem szerint *éppen* ennek az alkupolitikának a *kudarca* okozza azután, hogy Mónus – az 1935-ös választások után – valóban egyértelműen fordul szembe a gömbösi politikai vonalvezetéssel. S nagyon valószínű az is, hogy *éppen* az ő ebbéli személyes kudarca, a Gömbös többszöri tárgyalópartnereként átélt megaláztatása is motiválja az Illyések egyszeri találkozásját megítélő, csak enyhén rosszalló állásfoglalásait. Mint aki nagyon is jól tudja, hogy *kényszer* lökte oda őt magát és Illyésüket is Gömböshöz, nem pedig valamiféle „föjlajánlkozás”, „dörgölődzés”, netalántán „árulás”, miként arról pedig Illyésekkel kapcsolatban a korabeli liberális és a szocialista publicisták egész kórusa zengett. Mert nem akarták tudomásul venni a népi írók álláspontját a paraszti sors tragikumát illetően, melyet Illyés így fogalmazott meg (már a Gömbössel való találkozás után): „értsék meg végre! – a magyar népnek segítség kell, és ha nem is mindegy, kiktől jön a segítség, ez ma mégiscsak másodlagos szempont lehet, első a segítség, különben ez a nép megfullad.” (Látó Anna beszélgetése Illyés Gyulával. *Brassói Lapok*. 1935. máj. 19.) Mónus Illés szóban forgó állásfoglalásai, cikkei viszont mindeme gondok ismeretében és az azokkal való számot vetéssel születtek; és ő nemcsak toleráns volt, de tapintatos, a népi-urbánus háborúskodás élességét tompítani szándékozó is. Hiszen éppen arra a Németh Lászlóra (is) hivatkozik egyetértőleg egyik cikkében, akit – Illyés mellett – a liberális írástudók egy része a leghevesebben támadott. Mert azt is látni kell, hogy 1935 tavasza-nyara a népi-urbánus vita 30-as évekbeli tetőpontja is egyben; így válik világossá, hogy miért kapott a Gömbös és a népi írók találkozásának ténye oly mérhetlenül eltúlzott jelentőséget és felhangosított visszhangot; s nyilvánvalóan ez a társadalompolitikai akusztika is oka volt annak, hogy Illyést és Németh Lászlót oly bárdolatlan módon próbálták meg kiközösíteni a magyar progresszió táborából. Mert hiszen: a népi-urbánus ellenségeskedés „kirobbantója” éppen Illyés és Németh egy-egy cikke volt 1933 őszén és végén...

Ám Mónus tájékozottabb, bölcsebb, „politikusabb” és etikusabb is, mint Némethék nem egy támadója: nem hagyja magát sodortatni az árral, inkább a népi írók kivételes értékű és jelentőségű szociográfiai munkáit tanulmányozza, és megvédi őket mind a hatósági, mind pedig a baloldali doktrinérek és a jobboldali szélsőségesek támadásaival szemben.

Mindezek ellenére a Márciusi Fronttal és általában a szövetségi népfrontpolitikával kapcsolatban Mónus (és a szociáldemokrata vezetés) álláspontja nem egyértelmű, sőt ellentmondásos. Egyfelől megértéssel és rokonszenvvel kísérik ezt a népi írók (és a kommunista értelmiség egy szűk rétege) által létrehívott demokratikus mozgalmat; s üdvözlük az 1938 tavaszán közzétett új 12 pontot is. A baj az – s ez a tény jellemzi az SZDP *gyakorlati* politizálásának a nehézségeit is –, hogy a szociáldemokrata vezetés (és maga Mónus is) nem egyenrangú szövetséget képzel el a népiekkel. Már csak azért sem, mivel az az álláspontja, hogy Magyarországon a demokratikus szabadságjogok igen korlátozott volta miatt nincs meg a reális alapja a népfrontpolitikának. Valójában arról van szó – erre a következtetésre jut Agárdi Péter is –, hogy a szociáldemokrata vezetés erős politikai konkurenciát látott – teljes történelmi realitással persze – a népi mozgalomban; így azután azt szerette volna, hogy a népiek inkább csak kiegészítő erőként, és a szociáldemokrata párton *belüli* részfeladatok vállalásával csatlakozzanak a párt stratégiai céljaihoz.

Nem arról van szó tehát, hogy Mónusékat nem vezette volna a szándék a szövetségkeresésre a népiekkel, hanem arról, hogy ez a szövetségi gondolat, politika *eleve*

korlátozott hatókörű volt. Miként a tények arról is világosan beszélnek, hogy a *Népszava* (már Mónus a főszerkesztő) – ha nem is mindig fenntartások nélkül – vállalja a falukutató szociográfiákat. (S a *Népszava* azon nagyon kevés korabeli lap közé tartozik, amely – egészen 1939-ig – fenntartás nélkül vállalja Németh Lászlót, még olyan problematikus művét is, mint amilyen a *Magyarország és Európa*.) A lap rokonszenvvel – persze a munkásmozgalom, a szocialista mozgalom sajátos szempontjaiból következő különvéleményét is fenntartva – szól a korszak nagy szociográfiáiról; a *Puszták népe*, a *Viharsarok*, a *Futóhomok*, a *Cifra nyomorúság* és társai szép méltatást kapnak a *Népszava* hasábjain.

Fontos és izgalmas fejezete Agárdi könyvének Mónus Illés antiszemitizmus elleni publicisztikájának a bemutatása. Arra helyezi a hangsúlyt, hogy mily szorosan összefügg az antiszemitizmus és általában a fasizmus elleni küzdelem a magyar sorskérdések többi összetevőjével. Mónus Illés egyszerre és következetesen fordul szembe a fasiszta ideológia valamennyi jellegzetes tünetével, miközben támogatja a népi mozgalom legfontosabb progresszív törekvéseit. Teljes mértékben igaza van Agárdinak, amikor e jelenségről így ír: „Ritka volt ez az egyidejűség a 30-as évek második felében, amikor a népi ideológia különböző irányzatai, a sérülékeny polgári liberalizmus, radikális urbanusság, illetve a szűkkeblű – szociáldemokrata vagy bolsevik – szocializmusfelfogások tragikus módon polarizáltak és paralizáltak a haladó erők lehetséges egységfrontját. Többek között elkülönítve egymástól, sőt – hamis tudat szintjén – szembeállítva a nemzeti sorskérdéseket és a zsidókérdést.” Az imént jellemzett mónusi szemlélet frappáns példája a *Két nagy „reform”* című cikke a *Népszava* 1938. december 18-i számában, amelyben – mutat rá Agárdi – a készülő második zsidótörvény és a tervezett földbirtokpolitikai törvényjavaslat ellen, azokat keményen bírálva és a köztük lévő összefüggést föltárva akár példát is mutathatott a korábban legtágasabban gondolkodó magyar közírók egyikeként. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy Agárdi könyvébe is átkerült az a Randolph L. Brahm-féle – *A magyar holocaustban* leírt – adatbeli tévedés, amely szerint „az első zsidótörvényt a Felvidék visszacsatolása után fogadták el [...]”. A tény ezzel szemben az, hogy az első zsidótörvényt 1938. május 29-én hirdették ki, a Felvidék visszacsatolását viszont csak november 2-án mondta ki a bécsi döntés.)

A *Kortársunk*, Mónus Illés két utolsó, összefoglaló, summázó fejezete a szociáldemokráciának a magyar sorskérdésekkel kapcsolatban elfoglalt elvi és gyakorlati álláspontját tárja föl és elemzi. (Egyszersmind éles vitákat is e két fejezet azon véleményekkel – elsősorban Salamon Konrádével – szemben, amelyek szerint a szociáldemokrata vezetés érzéketlen volt a magyar sorskérdések iránt.) Agárdi Péter meggyőzően mutatja be – részben az SZDP hivatalos álláspontja, részben Mónus Illés (persze az előbbtől nem függetleníthető) megnyilatkozásai fényében, hogy a magyarországi szociáldemokrata elit valóban átfogó, minden lényeges kérdést figyelembe vevő jövőprogrammal rendelkezett. Ennek a ténynek az érvényességét még akkor sem lehet tagadni, ha tudjuk: ezek a programok nem minden részletükben voltak azonosak a népi mozgalom teoretikusainak reformterveivel (persze, miközben ők is több színárnyalatot képviseltek).

Érdekes és – ellentmondásossága miatt is – fontos mozzanat e tekintetben Mónusék fölfogása a trianoni békeszerződés lehetséges korrekciójáról, ill. megváltoztatásáról. A szociáldemokrata vezérkar – kétségkívül illuzórikus módon – „demokratikus revíziót” képzel el az etnikai határok békés visszaállítását értve ezen, miközben elutasítják a fasiszta nagyhatalmak beavatkozásait, miközben – ha nem is a hivatalos magyar sajtó

üdvívalgásainak hangerejével, hanem egy átlagos magyar középosztálybeli ember természetes észjárásával és érzelmi hangoltságával – ők maguk is üdvözlik az elszakított magyar területeknek az anyaországhoz való visszatérését. A nemzeti, nemzetiségi problematika kevésbé állott a szociáldemokrata elit érdeklődésének a homlokterében; ám azt világosan látták – így Mónus is –, hogy a határon kívül rekedt magyarság helyzete nem kis mértékben attól függ, hogy miben és mennyire támaszkodhatnak az anyaország segítségére, milyen az anyaországról kialakult összkép a határokon túl. (Németh László – máig ható érvénnyel – ezt így fogalmazta meg 1935-ben *A reform* című nagy esszéjében: „S amilyen mértékben halad idehaza a reform, s lesz a haldokló népből példanép, olyan mértékben lesz az ottani tengésből hivatás.” *Tanú*, 1935. I. sz. 47. l.)

A 40-es évek elején – a fasizmus és a német politika nyomásának erősödése, a háborús viszonyok közepette – a zsidótörvények miatt a politikai színpadok mögé szorult Mónus Illés tovább folytatja a progresszió szellemi erőinek lehetséges összefogását, az ezt célzó újabb népfretpolitika esetleges kikovácsolását. 1943 tavaszán kidolgozza a párt jövőtervezetét, amelyben hangsúlyozza az értelmiséggel kötendő szorosabb szövetség szükségességét.

Mindazonáltal – s ezt a dilemmát az SZDP tovább hurcolta magával a 40-es évek elején is – nem volt világos és egyértelmű, hogy a szociáldemokrata vezetők és teoretikusok hogyan, milyen formában, milyen „szereposztásban” képzelik el a népfretpontos együttműködést a magyar értelmiség számba vehető részével. Mónus még 1938 őszén tanulmányt publikált a *Szocializmusban* (*München után* címmel), amelyben a nemzeti összefogás célját abban jelölte meg, hogy a munkásosztály, a parasztság és a középíretek erejével a *magá erejét* növelje. Azaz – s ez az ő szemszögéből nézve logikus is volt – a magyar sorskérdések jövőbeli megoldhatóságát is a munkásosztály *hegemoniájával* képzelte el.

Persze, az 1943-as értelmiségpolitikai hangsúly erőteljes megnövekedése szükségessé tette a munkásosztály fogalmának a meghatározását, legalábbis alapképletének körvonalazását. Az egyik ilyen kísérlet – éppen 1943 nyarán – a Szakasits Árpádé, aki a *Népszava* július 11-i számában vezércikket ír *Polgár mikroszkóp alatt* címmel. E cikkben a következő definíció szerepel: „a munkás fogalma tágabb lett: nemcsak az ipari bér munkás és a mezőgazdasági munkás tartozik bele, hanem a tisztviselő, a tanár, a tudós, az orvos, az építész, a mérnök s technikus, egyszóval: minden fizetésért és bérért dolgozó ember.” Érdekeik is azonosak, tehát *egy cél* felé kell törekedniük – teszi hozzá Szakasits –, mégpedig e különböző munkás-„kategóriák” elitjének a vezetésével.

Ez a felfogás – a *munkásság* felől közelítve – sajátos, de egyáltalán nem meglepő módon igen közelről rokona a Németh László-i jövőképből megfogalmazódó elképzelésnek, amelyben ő az *értelmiségi lét* felől kiindulva jut el hasonló következtetéshez. Az 1942/43 fordulóján írt *Népi író* című tanulmányában ugyanebben a szellemben fogalmaz, amikor arról ír, hogy az „*álközéposztály*” (azaz a szellemi munkások egésze) történelmi helyét és szerepét „a többi munkásosztály szövetségében” látja. Sőt, Németh is határozottan vallja a munkásság, a parasztság és az értelmiség *nemzetalkotó* szövetségét. (Vö.: *Az értelmiség önérzete. Magyar Út*, 1942. 13. sz.)

Szakasits és Németh László felfogása a szövetségi politika alapkérdésében tehát – akarva-akaratlan – 1943 nyarán igen közel áll egymáshoz. Azonban az egymás ideológiája és politikai hitvallása elutasításában testet öltő – ekkor már – *kölcsönös bizalmatlanság* és intolerancia (amely egyébként ekkor már a mindennapos gyakorlatban az SZDP vezetése és a népi értelmiség csaknem egészének a viszonyát is híven tükrözi)

nem teszi lehetővé nemhogy az együttműködést, de még a tényleges közeledést sem. (A *Népszava* egyébként is gyorsan korrigálja – mégpedig szerkesztőségi cikkben – Szakasitsnak a nem éppen a marxi terminológia szerint megfogalmazott munkásosztály-képletét. Ezek szerint – s ezzel az SZDP *visszalép* Mónus *1938-as* álláspontjához – az értelmiségnek „egyenrangú harmadik partnerként” kell csatlakoznia „az ipari munkássághoz és a parasztsághoz.” (Vö. *Népszava*, 1943. szept. 21.)

Ezért idéztük föl a *Népszavából* ezt a nemcsak sajtótörténetileg érdekes mozzanatot, mivel Agárdi Péter is fölvet könyvében egy 1943-as párhuzamot, *analógiát* a Németh László-i és a Mónus Illés-i *értelmiségi hivatástudat* között. Azt emeli ki, hogy a két világgép távlatossága, a két jövőkép *eltérő* vonásai mellett megtalálhatók az egyezések, legalábbis az *analógiák* is. Az például, hogy – különböző okokból és kényszerekből – mindketten a napi politika fölé helyezkedtek, hogy az értékátmentés, az eszmeierkölszi minőség őrzése, a jövőnek szóló programadás és az *értelmiségi küldetéstudat* felkeltésének, hirdetésének szinte monomániás felelősségét vállalták. Rokon *humánus önérzettel*.”

A keserű és elgondolkodtató tanulság mindezek ellenére azonban mégiscsak az, hogy 1943 augusztusában a szárszói konferenciáról hiányzik az SZDP küldöttsége (sőt nem is vesz tudomást a főleg a népi írók köréhez tartozók seregszemléjéről). Mindkét mozgalom történelmi kudarca ez az egymásra nem találás, ámde a hibák keresgélése, a felelősség ide-oda osztogatása nem visz közelebb a probléma megnyugtató lezárásához. Tény az – mutat rá Agárdi Péter is –, hogy mind Mónus, mind Szakasits végső soron *„túl sterilen és direktén”* vázolták föl szocializmusképüket; míg a népi oldalon – ez meg a szociáldemokrata elitet irritálta és nyugtalanította – a „nemzettervezés” a paraszti kisbirtok hegemoniájának a jegyében folyt, s nem volt mentes a nemzetieskedő, olykor még az antiszemita felhangoktól sem.

Az 1943 nyarára kialakult történelmi patthelyzet a szociáldemokrata progresszió és a népi mozgalom még politizáló elitje között 1945 után végképp és végzetesen megromlott. A népiek jó része (de tulajdonképpen a népi eszmekör a maga teljességében) bűnbakként, elítélendő, kiirtandó jelenségként aposztrofálódott; s hosszú évtizedekre megszűnt annak a lehetősége, hogy egyfelől a Mónus Illés-szerű, másfelől a Németh László-szerű gondolkodó magyarok egymás felé közelítsenek. És nemcsak azért, mivel Mónust a nyilasok megölték, Némethet pedig a polgári radikálisok, a szociáldemokraták és a kommunisták együttes erővel száműzték a magyar szellemi életből; hanem azért sem, mivel a magyar szellemi élet a diktatórikus hatalmi politika következtében oly merevvé monolizálódott, hogy sem lehetősége nem volt, sem értelme nem lehetett a dialogizálásnak.

Agárdi Péter könyvének címe – *Kortársunk, Mónus Illés* –, s persze maga a könyv legelsősorban arra hívja föl a figyelmet, hogy a magyar szellemi progresszió értékeinek az egésze a 30-as években sem volt, s ma sem lehet egyik vagy másik ideológiai, politikai (stb.) irányzat, csoport, mozgalom (stb.) egyedüli, kizárólagos monopóliuma. Továbbá arra, hogy a *személyes* jó szándék, a tiszta erkölcs önmagában kevés lefogni a gonosz kezét, illetőleg nemzetnyi méretben megvalósítani a közjót. Mindehhez a *másikat*, a *másságot* megértő empátia s a mindenkori történelem menetének az ismerete, annak megértése, parancsának a fölismerése s az ekként való emberi és politikai cselekvés is szükséges. (*Gondolat*, 1992.)